

TÜRK DİLİNE KURAMSAL YAKLAŞIMLAR

(*Taşınımı-Dönüşümlü Dilbilgisi ve Yönetim ve Bağlama Kuramı Işığında Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesi'nde Edilgen Oluşumların ve Sıfat Fiilli Yapıların İncelenmesi*)

Ferhat KARABULUT*

Giriş

Yirminci yüz yılın başları, dil çalışmalarında bir dönüm noktasına şahit oldu. Ferdinand de Saussure (1857-1913) geleneksel yöntemlerin dışında, dil incelemelerini, bilimsel bir zemine oturttu. O, dili, bir *bilgi alanı* olmaktan çıkartarak, kendine ait kuralları, sistemi ve görünüşü olan bir *bilimsel alan* haline dönüştürdü. Dili, bir *yapıdan ibaret* gördü ve bu düşünceden hareketle, sistemsiz bir dilin olamacağını gösterdi. Ona göre, dil, bir sistemden ibaretti ve bu sistemin incelenip, kurallarının tespit edilmesi gerekli idi. Saussure'un dil inceleme metotlarını çok iyi bilen ve tahlil eden Amerikalı dilbilimci Noam Chomsky'nin (d. 1928), 1950'li yıllarda temelini attığı teorisi (Üretken-Dönüşümlü Dilbilgisi), dil incelemelerinde yeni bir dönüm noktası oldu. Saussure'un "dil bir sisteme" dayanır savını, "diller tek bir sisteme sahiptir" savı ile destekledi ve geliştirdi. O da tıpkı Saussure gibi, dilleri, temelde ortak bir yapıya sahip *araçlar* olarak tanımladı. Chomsky'e göre, her ne kadar yeryüzünde diller *görünüşte* birbirinden çok farklı da olsa, *derinde* tek bir sisteme sahipti. Temel yapıyı, *derin yapı* olarak tanımladı ve bir takım üye ve unsur taşınımı ve dönüşümü sonucunda dillerin *yüzey yapıda* birbirinden farklılaştığını ileri sürdü. Bunun için de özellikle *edilgen oluşumları ve sıfat fiilli yapıları* inceledi. 1957 yılında yazdığı *Cümlesel Yapılar* (Syntactic Structure) adlı eseri ile başlayan bu süreç, bu gün de devam etmektedir.

Biz de bu iki önemli kuramcıyı dikkate almadan, dil incelemelerinin eksik kalacağını inancına sahip olduk ve Türk Dili'nin bu bağlamda incelenmesi gereğine inandık. Gerçekte, Türkiye'de, *Yapısalcı*¹ dil incelemeleri, özellikle Doğan Aksan² ile büyük aşama kaydetmiş, onu takip eden bir çok çalışma yapılmıştır. Böyle olmakla birlikte, yaklaşık yüz yıl önce gündeme gelen bir teorinin, Türkiye'de, Türk Dili incelemelerinde yeterince kullanılmadığı ve hatta anlaşılmadığı kanaatindeyiz. Saussure'un dediği gibi "konuyu bakış açısı yaratır"³. Metodları oluşturulmamış, tezleri geliştirilmemiş ve bakış açısı netleşmemiş bir bilimden söz edilemez. Chomsky ise Türkiye'de çok az bilinmektedir. Onun dil inceleme alanına kazandırmış olduğu teoriler, mutlak surette Türkoloji çalışmalarında kullanılmalı ve karanlıkta kalan noktalar aydınlatılmalıdır.⁴ Chomsky'nin *Taşınımı-Dönüşümlü Dilbilgisi* (Transformational Grammar) ve *Yönetim ve Bağlama Kuramı* (Government and Binding Theory) adını verdiği iki disiplin, hem Türk Dili'nin tarihsel boyutunun aydınlatılması, hem de eş zamanlı incelemelerde araştırmacılara ufuklar açacaktır.⁵ Bu düşünceden ve gereklilikten hareketle, bu çalışmada, Türk Dili'nin de iki *düzlemli*

* Yrd. Doç. Dr. Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak. Türk dili ve Edb. Böl. MANİSA

¹ Bilindiği gibi Saussure 1913 yılında ölmüştür. 1916 yılında iki öğrencisi, C. Bally ve A. Sechehaye, tarafından ders notları bir araya getirilerek bir kitap halinde basılmıştır. *Cours de Linguistique Generale* adı ile basılan bu eser Modern Dilbilim'in de başlangıcı olmuştur. Biz bu çalışmada Roy Harris'in *Cours in General Linguistic* (1997) İngilizce çevirisini esas aldık.

² Doğan Aksan, 1970'li yıllarda yayımlamaya başladığı, *Her Yönüyle Dil* adlı üç ciltten oluşan çalışmasında *Yapısalcı* bir yaklaşımla Türkçe'yi ele aldı. Daha sonraki yazılarında yapısalcı dil incelemelerine ağırlık vermeye devam etti.

³ Saussure, a.g.e. s. 23

⁴ *Üretken-Dönüşümlü Dilbilgisi ve Taşınımı-Dönüşümlü Dilbilgisi* kuramını Türkiye'de tanıtip, Türkçe üzerine uygulama yönünde sayılı bir kaç teşebbüs olmuştur. 1970'li yılların sonlarında (Ayhan SEZER 1978-1979 ve Sabri KOÇ 1978-79 gibi Türkologlar) ve 1980'li yılların başlarında (Aysu ELDEMİR (1980) gibi) bu anlamda yapılmış çalışmalara rastlıyoruz. Ancak her nedense bu tür çalışmalar ve tanımlar terkedilmiştir; üstelik 1981 yılında gündeme gelen Yönetim ve Bağlama Kuramı neredeyse hiç dikkate alınmamıştır. Bu gün Chomsky kuramlarını Türk Dili incelemelerinde kullananlar, ya yabancı dil bölümlerinde bulunan öğretim üyeleri (Nadir UZUN, Şeyda ÖZİL ve Fatma E. AKERSON gibi) ya da yurt dışında Türkoloji çalışmaları yapan bazı araştırmacılar. Yurt dışında Chomsky kuramlarını uygulayarak Türkçe'yi inceleyen Türkologların sayısı ve yazdıkları eserler oldukça büyük bir yekun tutmaktadır.

⁵ Chomsky teorilerinin Türkiye'de tanıtımı ve Türkçe'ye uygulanması yönünde son yıllarda Türkiye'de yayınlanmış iki önemli çalışmayı burada belirtmek gereklidir. Bunlardan ilki Nadir Uzun tarafından yapılan kapsamlı bir çalışmadır. Bakz. Nadir Engin UZUN (2000), *Anaçizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*, İstanbul: Multilingual. Diğer önemli çalışma ise Fatma E. Akerson ve Şeyda Özil tarafından yapılmıştır. Bakz. Fatma Erkma AKERSON ve Şeyda ÖZİL (1998), *Türkçede Niteleme Sıfat İşlevli*

bir yapıya sahip olduğunu, bir takım taşınım ve dönüşümler sonucunda derin yapıdaki bir oluşumun yüzey yapıda kullanıma girdiğini kabul ettik ve bunu göstermeyi amaç edindik.

Kapsam, Amaç ve Yöntemler

Biz bu çalışmada, Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesi'nde daha önce keşfedilmemiş bir yapıyı veya oluşumu keşfetmeyeceğiz. Bunun yerine, dünyada, dil bilimciler arasında kabul görmüş modern dil bilim kuramlarından bazılarını, Kazak ve Türkiye Türkçesi bağlamında uygulamaya çalışacağız ve uyguladığımız kuramların yeni çalışmalarda yol gösterici olmasına katkı sağlamayı amaç edineceğiz.

Girişte de belirttiğimiz gibi, modern dil bilim çalışmalarında bir mihenk taş olan F.de Saussure, dilin rastgele ortaya çıkmış ve rastgele dizilerek kullanıma girmiş olan bir araç olmadığını, tersine bir sisteme dayandığını ileri sürmüş ve dil incelemelerinin yapı gözetilmeden yapılamayacağını vurgulamıştır. Dilin bir sisteme (yapıya) dayandığını dile getirirken, aslında dilin doğasını aydınlatmaya çalışmıştır. Saussure, söz konusu görüşlerini ifade ederken, kendisinden önce zaman zaman dile getirilen bir noktaya daha temas etmiştir. Bu nokta, kullanıma giren her cümlenin veya öbeğin, aslında bir geri planı olduğu gerçeğidir. Yani o, insan zihninde, farklı kullanımlarla karşımıza çıkan bazı yapıların, bir temel yapıyı yansıttığını ve bir temel anlamı işaret ettiğini belirtmiştir. Örneğin, farklı yapılarda dile getirilen aşağıdaki cümleler, aslında tek bir anlamı ifade etmektedir.

- (1)Hırsız arabayı çaldı.
- (2)Araba (hırsız tarafından) çalındı.
- (3)hırsız tarafından çalınan araba.

Burada görüldüğü gibi, bu üç cümle de tek bir gerçeği ifade etmektedir. Yani "araba çalınmıştır" ve bu olay cümle (1)'de, *Hırsız arabayı çaldı*, şeklinde ifade edilmiştir. Anlatıcı, kendince önemli bulduğu öğeleri ön plana çıkararak söz konusu olay hakkında bilgi verir ve biz temelde anlatılmak isteneni aynı şekilde anlarız. Bunun için Saussure, dilin iki boyutlu bir yapıya sahip olduğunu, temelde var olanla, görünüşte dile getirilen olgunun, bir şekilde, örtüştüğünü vurgulamak ister. Yapısalcılığı farklı düzlemelere taşıyarak, dil incelemelerine yeni bir boyut getirmiş olan Amerikalı dil bilimci Noam Chomsky, Saussure'ün sözünü ettiği gerçeği, daha somut bir şekilde ifade etmiştir. İleri sürdüğü görüşlerle ve örneklemelerle dilin farklı düzlemlerine kuramsal olarak dikkat çekmiştir. Biz burada Saussure'ün veya Chomsky'nin ileri sürdüğü bütün görüşleri etraflıca tartışmayacağız. Amacımız, Saussure'le en belirgin ifadesini bulan ve Chomsky ile yeni bir boyut kazanan dil inceleme metodlarının, Türk Dili incelemelerinde kullanılabilirliğini tartışmak ve bazı yapıları bu bağlamda incelemektir.

Chomsky, dil incelemelerine, Saussure'ün *dil bir sisteme dayanır* görüşü ile *dilin zihinde bir yeti tarafından üretildiği* görüşünü benimseyerek başlar. Yalnız, Chomsky, dili tamamen bir *obje* olarak ele alır. Toplumsal boyutu ihmal ederek, dili yalnızca dizge olarak (cümle veya öbek düzeyinde), değerlendirmeye tabi tutar. Chomsky için önemli olan dilin bizzat kendisidir ve cümle bir bütün olarak bir değer ifade eder. Cümleye bu değeri yükleyen de öğeler arasında kurulmuş olan birtakım zorunlu ilişkilerdir. 1981⁶ yılında yazmış olduğu kitabında bu ilişkilere *yönetim ve bağlama* kuramları çerçevesinde yeni boyutlar getirecek ve *İlkeler ve Değiştirgenler* (Principles and Parameters)⁷ adını da verdiği bu yeni kuramı ile dildeki karanlık noktaları aydınlatacaktır. Chomsky, daha 1950'li yıllarda

Yan Tümceler, Simurg Yayınları, İstanbul.

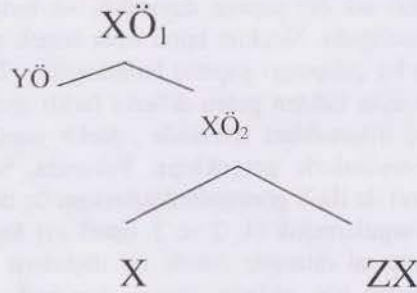
⁶ Noam CHOMSKY (1981), *Lectures on Government and Binding*, Dordrecht: Fortis.

⁷ Chomsky, İlkeler (Principles) ile bütün dillerde ortak olan unsurları kasteder; Değiştirgenler (Parameter) ile de her dilde farklı ortaya çıkan, dilin kendisine has unsur veya kurallarını kasteder. Bu bağlamda örneğin özne, sıfat, zarf, fiil gibi unsurlar İlkeleri ifade ederken; Türkçe'deki gizli özne olgusu (pro-drop parameter), eklerin varlığı, sıfat fiilin isimleşmiş fiillerden oluşması gibi özel durumlar Değiştirgenleri ifade eder. Chomsky'nin kuramlarını en kapsamlı şekilde inceleme konusu yapmış olan Liliane Haegeman'ın kitabını hem İlkeler ve Değiştirgenler konusu için, hem Taşınım ve Dönüşmelerin oluşumu ve yapıları için, hem de Yönetim ve Bağlama ilkelerinin tespit ve uygulanışı için, biz bu çalışmada temel kitap olarak kullandık. Bakz., Liliane HAEGEMAN (1994), *Introduction to Government and Binding Theory*, 2nd Ed., Oxford & Cambridge: Blackwell Publish.

Saussure'ün, *dil bir sisteme dayanır* görüşüne sadık kalmakla birlikte, daha kapsamlı bir görüş dile getirir. Ona göre, yeryüzündeki diller, tek bir sisteme dayanır ve yeniden üretme ile temelde var olan bazı yapıları dönüştürerek sonsuz sayıda yeni cümleler meydana getirirler.⁸ Bunu, insanlar, doğuştan getirdikleri *dil yetisi* sayesinde yaparlar. Chomsky'nin ifade ettiği bu görüş, dil çalışmalarını derinden etkilemiştir. Gerçekten de o, sayıları binleri bulan dünya dillerinin, tek bir sisteme (yapıya) sahip olduğunu dile getirmekle, daha önce açıkça ifade edilmemiş olan bir gerçeği vurgulamış olmaktadır. İlk bakışta bu görüş temelsiz ve gerçeğe aykırı gibi gözükabilir. Bu gün dünyada konuşulan dillere bakıldığında, pek çok dil arasında, neredeyse hiçbir benzerlik gözükmemektedir. Üstelik çoğunluk olarak, hem dillerin kelime haznesinde, hem de cümle kuruluşunda birbirine benzerliği ifade edecek oluşumlar neredeyse yok gibidir. Bilinen bir gerçek vardır, o da, dillerin hemen tamamında *özne, yüklem, sıfat, zarf, zamir* gibi bir takım sözlüksel morfolojilerin bulunmasıdır. Bizi ilgilendiren ise bu unsurların kelime düzeyinde yapıları ve cümle seviyesinde dizilişleridir. Bu anlamda, herhangi bir dil, bir diğerinden büyük ölçüde ayrılır.

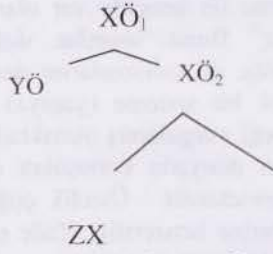
Bütün bu farklılıklara rağmen, nasıl oluyor da diller tek bir sisteme sahip olabiliyor? Bunun bir izahı olabilir mi? İşte bu noktada, Saussure'ün söz konusu ettiği ve Chomsky'nin merkeze yerleştiği, dilin *katmanlardan oluştuğu* gerçeği gündeme gelir. Bu katmanlara Chomsky *derin yapı* (deep structure) ve *yüzey yapı* (surface structure) diyecektir. Ona göre, dilin iki temsil düzlemi vardır ve bu düzlemlerden birincisi, yani derin yapı, bütün dillerde ortaktır. Diller, bu derin yapıyı ayrı ayrı dönüştürdükleri için birbirinden yüzey yapıda farklılaşmıştır. Yüzey yapı, dilin kullanıma girdiği düzlemdir ve dillerdeki asıl yapısal farklılıklar burada gerçekleşir. Bir ölçüde insan zihninde var olan derin yapı (sözlükçenin ilk dizildiği yerdir), bir takım taşınımlar, ekleme veya silinmeler ve dönüşümler neticesinde yüzey yapıda somut bir görünüm kazanır. Chomsky, derin yapıda görülen ve dillerde ortak olarak yer alan oluşumlara daha sonradan *ilkeler* (principles) ve yüzey yapıda görülen değişik oluşumlara da *değiştirgenler* (parameters) adını verecektir.⁹ Chomsky'e göre, yeryüzü dillerinin tek bir sisteme dayanan görünümü aşağıdaki gibi şemalanır. Biz, onun ileri sürdüğü bu oluşuma (cümle unsurlarının yeri, tamlayan ve tamlanan dizilişi), tam olarak katılmadığımız için, Türk dilinin cümle düzeyinde öbek yapı oluşumunu da göstereceğiz. Burada **X, Y, Z** *sözlükçe* düzeyinde **Baş**'ı yani öbeğe adını veren *yöneticiyi* temsil eder. **Ö**, *öbek* demektir.

Figure 1 Chomsky'e göre, İngilizce'nin (derin yapıda dünya dillerinin) temel öbek yapı görünüşü. (X-bar Theory)

⁸ *Üretken-Dönüşümlü Dilbilgisi* adını verdiğimiz bu kuramla Chomsky, dilin sürekli yeniden üretildiğini ve geliştiğini ve üretimin dönüşümler sayesinde sonsuz sayıda dilbilgisel oluşumlara fırsat verdiğini kabul eder. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakz. , R.L. TRASK (1999), *Key Concepts in Language and Linguistics*, London & New York: Routledge, s. 101-102 ve David CRYSTAL, (1992), *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, Massachusetts: Blackwell Publish, s. 151-152

⁹ Ayrıntılı bilgi için bakz. N.E. Uzun, *age.*, s. 90-92

Figür II- Türk Dili'nin bu günkü cümle ve öbek yapı görünüşü:

Yukarıda görüldüğü gibi XÖ₁, cümleyi; YÖ, özneyi (belirleyici= specifier); XÖ₂, fiil öbeğini; ZX, tümleci veya yan cümleyi (tamlamalarda niteleyeni veya tamlayanı); tabandaki X de, fiili (yüklemi) temsil etmektedir. Chomsky'e göre, cümlenin öbek yapısında bütün diller **Figür I**'deki gibidir. Yani ona göre, diller, derin yapıda tek bir sisteme, *Özne-Yüklem-Tümleç* (veya *yan cümle*) dizilişine sahip iken, bir takım dönüşümler neticesinde farklılaştılar ve birbirinden uzaklaştılar. Bu bakış açısı ile bakarsak, Türk Dili için de şöyle bir varsayım dile getirebiliriz. Yani, Türk Dili de taşınım (movement) sonucunda, en eski zamanlarda fiilin *sağında* yer alan *tümlecini* veya *yan cümlecini* taşıyarak fiilin *soluna* yerleştirmiş olabilir. Buna göre örneğin Kazak Türkçesi'ndeki:

(4) Dävlet kitapı oqıdı

cümlesi, en eski şekliyle derin yapıda iken

(5) Dävlet oqıdı kitapı

şeklinde olmalıdır. Yine, bir birleşik cümle olan ve bir yan cümle ile tamamlanan aşağıdaki yapı da temelde farklı olmalıdır.

(6) Men sen jazğan kitapı kördim

sıfat fiilli birleşik yapı, derin yapıda iken

(7) Men kördim kitapı sen jazdıñ

şeklinde olmalıdır.

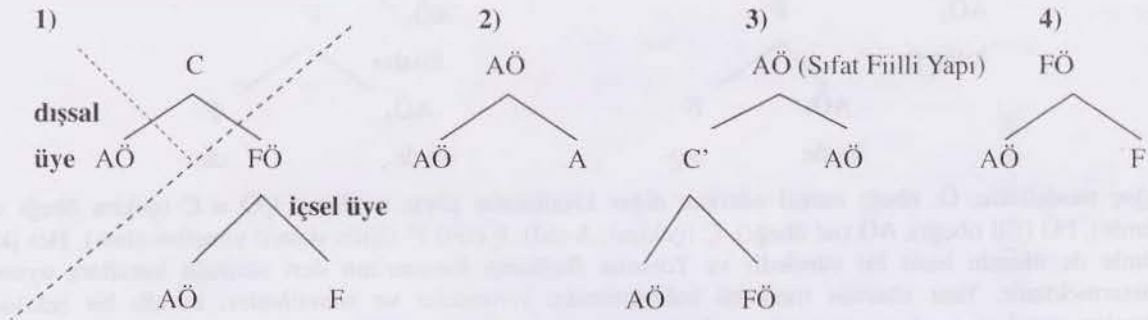
Biz burada, bu varsayımın (yani İngilizce'nin yapısına benzer bir yapının temel yapı olduğu varsayımı) ne kadar gerçeğe uygun olduğunu tartışmayacağız. Vurgulamak istediğimiz nokta, bütün yeryüzü dillerinin, temelde (belki de başlangıçta) *tek bir yapıya* dayandığı ve birtakım taşınımlar ile yüzeyde kullanıma girerek değişime uğradığı olasılığıdır. Nitekim bunu ispat etmek ve Türk Dili'nde de taşınım ve dönüşümler olduğunu göstermek için bu çalışmayı yapmış bulunuyoruz. Dillerin birbirinden farklılaşması taşınımlarla olurken, (yer yüzünde aynı kökten gelen dillerin farklı dizgelere sahip olarak değişmesi de bunu ispat eder) belli bir dilin iç dinamikleri içerisinde, *farklı yapıların üretilmesi* de Chomsky'nin vurguladığı gibi, *taşınım* ve *dönüşümlerle* gerçekleşir. Yukarıda, Saussur'un alt yapı (underlying structure) ve üst yapı (Upper structure) ile ilgili görüşünü özetlerken, üç değişik örnek vermiş ve temelde üçünün de aynı yapıdan türediğini vurgulamıştık (1, 2 ve 3. örnekler) Saussure'ün anlamsal düzeyde dile getirdiği bu gerçeği; Chomsky, yapısal düzeyde cümle içi ilişkilerle açıklar. Cümle içi dönüşümleri göstermek için, başvurduğu yapılardan biri edilgen oluşum, bir başka yapı da sıfat fiilli temel yapıdır. Her iki yapı da cümle içi unsurların taşınım ve dönüşümler sonucunda yeniden üretildiklerini gösterir. Bu çalışmada Türk dilinin iki önemli lehçesini temel aldığımız için İngilizce'de veya başka bir dilde derin yapı ve yüzey yapı olgusunu burada örneklemeyeceğiz.

Türk Dili Bağlamında Çift Düzlemlilik, Taşınım-Dönüşüm ve Yönetim İlkeleri

Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesi'ndeki, taşınım ve dönüşüm sonucunda yeniden üretilen yapılara geçmeden önce, bazı dilbilimsel kavramların açıklanmasında ve yöntemlerin belirlenmesinde yarar vardır.

Biz bu çalışmada, Chomsky'nin *Taşınımlı-Dönüşümlü Dilbilgisi* ve *Yönetim ve Bağlama*

Kuramı'nın yöntemlerini kullanarak edilgen oluşumları ve sıfat fiilli nitelermeli yapıları inceleyeceğiz. Her şeyden önce, Türk dili de iki seviyeli temsil düzlemine sahip midir? sorusunun cevaplanması lazımdır. Eğer Türk Dili de temsil seviyelerine sahipse, öge taşınımından bahsedebilir miyiz? Burada klasik anlamda kullanılan, kurallı-devrik cümle karşılığını kastetmiyoruz. O da ayrı bir çalışma konusu yapılabilir. Şimdilik, dilde hiç bir oluşumun tesadüf olmadığı ve her yeni oluşumun, dil için mutlak kurallara bağlı bulunduğu gerçeğini göz önüne almalıyız. Bu kurallardan bazılarını burada söz konusu edeceğiz. Öncelikle ikili öbek yapı ilkesi konunun açıklanması için çok önemlidir. Chomsky'nin kuramlarında, *ikili öbek yapı* (Binary Phrase Structures) ilkesi önemli bir yere sahiptir.¹⁰ Buna göre her öbekte, **baş** (yönetici), ikili dallanma ile alt unsurları *yankategoriler* (subcategorization rule). Cümleyi meydana getiren ağaç modeli bu şekilde oluşur. Aşağıdaki şemalara bir bakalım.

Yukarıda görüldüğü gibi, her öbek iki alt üyeden oluşmaktadır ve Türk Dili'nin bir özelliği olarak dalın sağında yer alan üye, solunda yer alan üyenin yöneticisi konumundadır. Cümleden (=C) dallanan ilk iki dal; özne Ad Öbeği (AÖ) ve Fiil Öbeğidir (FÖ). Bu iki daldan sağda olan özneyi (belirleyici), temsil eder. Özne, cümleden ayrılan ilk dal olduğu için fiil öbeğinden bağımsız bir yapıya sahip olur. Yani fiilin doğrudan yönetimi altına girmez. Fiil öbeğinden de ikili dallanma ile alt üyelerin oluşması sözkonusudur. Bu durumda *fiilden dallanan üyeler fiilin doğrudan yönetimi altına girmiş olurlar* ve bütün emirleri fiilin bizzat kendisinden alırlar. *Fiilin yönetimi altında olmayan üyeye (özne)*, bu yüzden *dışsal üye* (external argument), *fiilin yönetimi altındaki üyelere de içsel üye* (internal arguments) adı verilir.¹¹ Yani özne, her zaman bir dışsal üye iken; yükleme göre, diğer bütün üyeler içsel üyelerdir.

Şimdi de *ağaç yöntemini* kullanarak, basit kurallı bir cümle olan şu örneğe bir bakalım. Cümle (8a ve 8b)'deki dizgenin unsurları arasındaki ilişki **Figür III** ve **Figür IV**'teki gibidir.

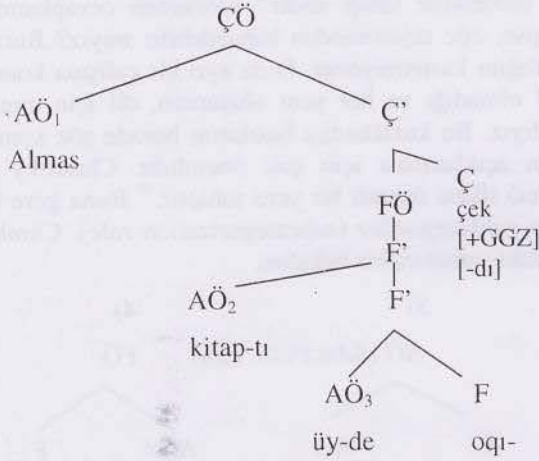
(8a) Almas kitapı üyde oqudı.

(8b) Almas kitabı evde okudu.

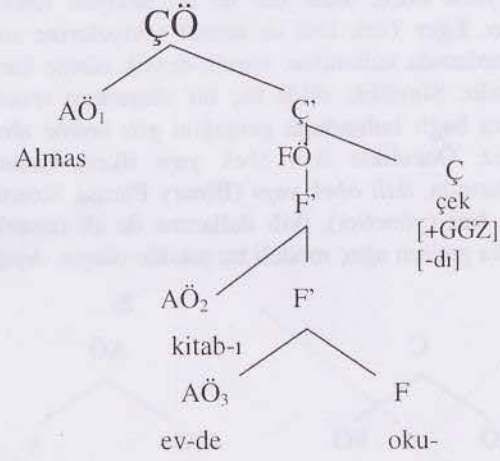
¹⁰ Haegeman, age., 80-85. Öbek ve öbek yapı ve öbek yapının oluşumu ve kuralları konusunda ayrıca bakz., Nadir Engin Uzun, age. s. 18

¹¹ Haegeman, age. S. 72. İçsel üye ve dışsal üye konusunda ayrıca bakz., N.E. Uzun, age. s. 25.

Figür III (Kazak T.)

Figür IV (Türkiye T.)

Ağaç modelinde; Ö, öbeği temsil ederken diğer kısaltmalar şöyle sıralanır: ÇÖ = C (çekim öbeği = cümle), FÖ (fiil öbeği), AÖ (ad öbeği), Ç (çekim), A (ad), F (fiil) F' (fiilin ikincil yönetim alanı). Her iki cümle de olumlu basit bir cümledir ve *Yönetim Bağlama Kuramı*'nın ileri sürdüğü kurallara uyum göstermektedir. Yani *yönetim* merkezli baktığımızda, *yönetenler* ve *yönetilenler*, kurallı bir şekilde olmaları gereken yerde ve biçimde yerlerini almışlardır. İkinci olarak, *öbek yapı dallanma kuralları* (Phrase Structure Rules) gereğince, her *üstçül yansıma öbek yapıları* (maximum projection principles) iki dala (öbeğe) ayrılmakta ve bu dallanma sözlükçe seviyesine kadar, yani cümle üyelerinin bizzat kendilerine kadar ulaşmaktadır. İkili öbek yapı kuralı, hem *Taşınımli-Dönüşümlü Dilbilgisi*'nde (TDDDB) hem de *Yönetim ve Bağlama Kuramı*'nda (YBK) önemli bir yere sahiptir ve kural gereği *her üstçül yansıma iki dala ayrılır*. Her bir öbek, temelde iki unsurdan oluşur ve hiyerarşik bir şekilde aşağı doğru dallanarak devam eder. Tabanda (en aşağıda) tek bir sözlüksel üye vardır ve her bir üye bir üst kademede başka bir öge ile yönetim- bağlama ilişkisi içerisine girer. Buna göre **Ad Öbeği** (AÖ) sağda bir ad veya sıfat fiilli yapılarda olduğu gibi bir yan cümle olmak üzere, soldaki ad türünden bir öge ile birleşimden meydana gelir. Benzer şekilde, **Fiil öbeği** (FÖ) de sağda yer alarak yanına yöneteceği isim soylu bir üye alır ve onu değişik yönlerden yönetir. Bu durumda *öbeğe adını veren unsur; öbeğin yöneticisidir ve yöneticiler; duruma göre, sözlüksel bir unsur veya çekim(şahıs, sayı, görünüş)* olabilir. Yani, fiil başta olmak üzere, Tür Dili'nde, *yüklem, sıfat, edat ve çekim (çek-)* yönetici olabilmektedir. Böylece, cümle düzeyinde üyeler, *yönetenler* ve *yönetilenler* olmak üzere iki sınıfa ayrılır. Yönetmekten kasıt ise, cümle içi oluşumların mutlak surette bir yöneticinin iznine bağlı olmasıdır. Böylece başta fiil olmak üzere yöneticiler, yönettikleri üyelere **HAL** (hal eki) ve **KONU ROL**'ü (nesne ve/veya tümleç) yükleyerek, değişik ekleri görevlendirirler.

Derin yapıda, Türk Dili basit yapı bir cümleyi bu şekilde kurguladığı için, herhangi bir taşınım veya dönüşümden şimdilik bahsedemiyoruz, ama YBK ışığında söylenecek çok şey mevcuttur. Aşağıda söyleyeceklerimizin daha iyi anlaşılması için, bu kuramın belli başlı alt kuramlarına ve ortaya koyduğu kurallara temas etmemiz gerekmektedir. Yukarıda değindiğimiz gibi cümle içi oluşumlar, yöneten ve yönetilen ilişkisi içerisinde incelenir. Üyeler rastgele oluşumda yer almazlar. Türk dili gibi eklerle türetilen bir dilde, yüzey yapının morfoloji önemli hale gelir. Bu nedenle *kelime-yapı- anlam* düzeyinde olayın irdelenmesi gerekir.

Chomsky, C (cümle) ile sembolize ettiği temel yapıyı, daha sonra, Çekimli Öbek Yapı (Inflectional Phrase) olarak tanımlar. Ona göre, cümlenin başı çekimdir ve çekim de yönetici olarak kullanımda yerini alır. Böyle olunca, cümle kuruluşunda, cümlenin başı niteliğinde olması nedeniyle Çekim Öbeği'ni en tepeye yerleştirir. Yani, çekim olmadan yönetim gerçekleşmez ve örneğin öznenin yüklendiği *Yalın Hal* sözkonusu olamaz. Çekim Öbeği (ÇÖ=cümle) ilk dallanmada her zaman bir AÖ'ye ve bir FÖ'ye ayrılır. Buna göre, ister basit yapı olsun ister birleşik yapı olsun, cümle temelde bir AÖ ve

bir FÖ'den oluşan bir yapıdır. Yapısal olarak kısaca bu oluşum; ÇÖ (=C) : AÖ EÖ (ingilizce IP: NP VP) şeklinde gösterilir. AÖ ise, bir veya birden fazla addan, bir adla bir sıfattan veya bir ad, bir sıfat ve bir zarftan veya bir yan cümle ve bir addan oluşabilir. FÖ ise ilk dallanma ile en az bir AÖ ve bir F den kurulur.

Bu konu karmaşık gibi gözükse de, burada odak noktamız olmadığı için, ispat ve örneklendirmeye şimdilik giremiyoruz. Yönetimle ilgili gerekçelerimizden bazılarını aşağıda ileri süreceğiz. *Fiil, dışsal üyeyi (özne) yönetemediği için* ona HAL yükleyemez. Yücel üyelere fiilin kendisi HAL yükleyebilirken, dışsal üyeye çekimin bizzat kendisi YALIN HAL yükler. Fiil, gerçekte YALIN HAL yükleme yeteneğinde olmamakla birlikte, içsel üyelere başta BELÝRTME HAL olmak üzere BULUNMA HAL, AYRILMA HAL, YÖNEMLE HAL ve diğer halleri yükleyebilir. Bu konu özellikle edilgen yapılı cümlesel oluşumlarda oldukça önem kazanmaktadır. HAL yüklemenin yanında YBK'nin önemle üzerinde durduğu bir diğer kural da KONU ROLü (Theta Role veya Thematic Role) yükleme ile ilgilidir.

Cümlesel düzeyde bazı üyeler, bazı üyelere KONU ROLü yüklerler. Bu rolü yükleyen yöneticilerin başında yine fiil gelir. Fakat bazı durumlarda fiil değil, başka unsurlar da KONU ROLü yükleyebilirler. Cümle üyelerinin her birinin birer rolü vardır. Üyeler bu kurallar çerçevesinde görevlerini yaparlar. Klasik bir adlandırma ile, cümlede özne, yüklem, nesne ve tümleçler üye olarak görev alırlar deriz. Oysa YBK'de *özne, nesne, tümleç* kavram olarak kullanılmaz. Onun yerine özne için KILICI/EDİCİ (Agent), nesne ve tümleçler için yüklem yönetimine göre KONU (theme), ETKİLENEN (patient), HEDEF (goal), KAYNAK (source), DENEYİMCİ (experiencer) gibi türlü kavramlar kullanılır. YBK'ye göre, bu üyelerin her biri farklı işlevlerde kullanılırken, cümle içinde seçimleri de fiilin bizzat kendi *iç yapısı* (internal structure) belirler. Yani, her fiil, her AÖ ile kullanılmamaktadır. Örneğin *Hasan gitti* cümlesinde olduğu gibi, bir geçişiz fiil, sadece EDİCİ ROL yükleme yeteneğine sahiptir, yani burada AÖ *Hasan*, EDİCİ rölündedir ve başka bir üyeye (nesneye) ihtiyaç yoktur. Yani *Git-* fiili içsel üye, ya da üyelere ilk adımda ihtiyaç duymaz. Özellikle BELÝRTME HAL ile yükleyeceği bir içsel üyesi olmaz. Bu noktada, geçişiz fiilleri, BELÝRTME HAL ve KONU ROLü ya da ETKİLENEN ROLü yükleme yeteneği olmayan fiiller olarak tanımlayabiliriz. Burada *Git-* fiilinin kendisi, özne pozisyonuna ROL (edici rolü) yüklerken, oluşturduğu FÖ, EDÝCÝ dışsal üyeyi aynı zamanda yönetir. *Git-* fiilinin çekimi de (zaman ve şahış alma durumu) YALIN HAL ile *Hasan*'a görev verir.

Buna göre **Figür III** ve **IV**'te cümlelerin fiili, kendisinin içsel üyeleri olan *kitap* ve *üyde* (evde) AÖ'lerini yönetir ve onlara içsel üyelerin aldığı ROLLerden uygun olanlarını yükler. Böylece, *kitap* üyesi KONU ROLünü, *üyde* üyesi ise MEKAN ROLünü üstlenmiştir. Burada, özne pozisyonunun doldurulması noktasında fiilin herhangi bir katkısı olmamıştır. Özne pozisyonundaki dışsal üyeye HAL yükleyen unsur, çekimin kendisi iken, ROL yükleyen FÖ'dür. Benzer şekilde fiil *oqt-*, iç yapısı itibarıyla geçişli olduğu için bir nesne ister ve o nesneyi BELİRTME HAL ile yükler, eğer eylemin yapıldığı mekan da önemli olursa bu durumda bir de BULUNMA-AYRILMA HAL yükleme yoluna gider. Burada görüldüğü gibi fiilin kendisi, *üyde* AÖ'süne HAL (bulunma hali) yükleme görevini de yerine getirmiştir. Buna göre *oqt-* gibi bir geçişli fiilin iç yapısını şu şekilde özetleyebiliriz.

Q1- : F) AÖ₁ – AÖ₂ (AÖ₃)

Yani, biri özne pozisyonunda (AÖ₁) olmak üzere, en az bir içsel üye olarak ikinci bir AÖ₂'yü gerektirir ve onu yönetir. Burada birinci AÖ'yü özne olan *Hasan*, ikinci AÖ'yü nesne olan *kitap*, üçüncü AÖ'yü mekan ifade eden *üyde-* (AÖ₃) temsil etmektedir. (AÖ₃, seçimlik bir üyedir ve cümle kuruluşu için mutlak gerekli bir üye değildir. Bu yüzden parantez içine aldık)

Genişletilmiş Yansıma İlkesi'ne (GYİ) (Extenden Projection Principle) göre, kurallı ve düzgün üretilmiş her cümlede mutlaka bir özne vardır. Başka bir şekilde ifade edersek; dilbilgisel bir yapı öznesiz kullanıma kesinlikle giremez.

GENİŞLETİLMİŞ YANSIMA İLKESİ KURALI : hiç bir kurallı cümle kullanımda öznesiz olamaz. Yani $C \rightarrow A\ddot{O} F\ddot{O} (A\ddot{O})$ ¹²

Bu bağlamda, cümle (8a ve 8b)'ye baktığımızda GYİ'nin ihlal edilmediğini ve cümlelerin birer özne ile kullanıldığını görüyoruz. Bu durum, bazan, Türkçe gibi özne düşüren dillerde (gizli özneye sahip diller) ihlal ediliyor gibi gözükebilir. Klasik kullanımda gizli özne olarak adlandırılan bu durum, gerçekte Chomsky'nin ileri sürdüğü görüşü desteklemektedir. Yani, *Yüzey Yapıda*, özne ifade edilmese de Derin Yapı'da mutlaka bir özne vardır. Bu boşluk Türk Dili'nin uyum yasaları çerçevesinde yükleme taktığı çekim ekleri ile doldurulur ve YBK'de önemli bir yere sahip olan *boşluk kuramını* (Gap Formation) destekleyici bir mahiyet alır. YBK'ye göre, taşınım ve dönüşüm sonucunda *taşınım üye*, *geride bir boşluk bırakarak yer değiştirir*. Bu yer değiştirme sonucunda, *taşınım üye*, (*öncül=antecedant*) *geride bıraktığı boşluk ile bir zincir oluşturur ve onunla bağ kurar*. Sonuçta, *Bağlama Kuramı*'na uygun olarak, varlığını iki yerde de (asıl yerinde ve taşınım yerleştiği yerde) hissettirir. Bu da edilgen yapı ve sıfat fiilli oluşumların açıklanmasında çok önemli bir göstergesi ifade eder.

Tıpkı GYİ'de olduğu gibi, HAL ve KONU RÖLÜ YÜKLEME konusunda da YBK'nin tespit ettiği kurallar vardır. Dil bu kuralları ihlal edemez. Buna göre:

HAL YÜKLEME KURALI: Cümlede kullanıma giren bütün adlar/ad öbekleri (AÖ) mutlak surette HAL ile yüklenmelidir. Üzerinde HAL görevi olmayan AÖ'ler kural dışıdır ve kurallı olmak için yöneticisinin emri altında bu görevi üstlenmelidirler.¹³

Buna göre, içsel üyelere BELİRTME, BULUNMA, YÖNELME, AYRILMA v.b. HAL görevlerinden uygun olan biri, *filin kendisi* tarafından yüklenirken; dışsal üyeye (özneye), çekimin kendisi YALIN HAL görevini yükler. Bu ayırım çok önemlidir. Bunun nedenini edilgen yapılarda göreceğiz. Bir diğer kural KONU RÖLÜ YÜKLEME KURALI'dır (Thematic Role Assignment Rule).

KONU RÖLÜ YÜKLEME KURALI: A) her yönetici yönettiği her üyeye yalnızca bir KONU RÖLÜ yükler. B) Her yönetilen üye yalnızca bir KONU RÖLÜ ile yüklenebilir.¹⁴

Bir diğer önemli kural ise taşınım ve dönüşümle ilgilidir ve dil bu kurala uymak durumundadır. Ad öbeğinin (veya herhangi bir unsurun) yönetim dairesi içerisinde (cümle içinde), bir yerden başka bir yere taşınması ve dönüşmesi ile ilgilidir. Bu aşamada *yönetim ve bağlama esastır* ve oluşum rastgele gerçekleşmez.

AD ÖBEĞİ TAŞINIMI KURALI: HAL ve/veya KONU RÖLÜ yüklemek amacıyla, AÖ'yü (bir unsuru) bir yerden başka bir yere taşı.¹⁵

Cümlede taşınım için en müsait olan üye AÖ'dür. AÖ'ler, yönetim dairesinde, serbest dolaşım hakkına sahip gibidirler. Şart olan ise yöneticilerinin istediği ve izin verdiği kurallara uymalarıdır. Eğer bir AÖ, bulunduğu yerde HAL ile yüklenemiyor veya ROL alamıyorsa kendisine en uygun yeri bulmak zorunda kalacaktır. Yer bulma ve görevlendirme işini de, başta fiil olmak üzere yönetici, yapacaktır. AÖ taşınırken *asıl yerini bir boşluk bırakarak* terkedecektir. Bu boşluk ya öyle kalacaktır, ya da başka bir üye tarafından doldurulacaktır. Taşınımın da yine yöneticinin izniyle olması gerekir. AÖ'nün geride bıraktığı boşluk, *boşluk* kelimesinin baş harfi olan (b) ile sembolize edilecektir. Boşluk bırakma neticesinde, üye ya tümden yok olacaktır; ya da cümlenin başka bir bölgesine taşınım konacaktır. Bunun için ön şart ise, bu *taşınım üyenin gittiği yerin boş ve yerleşime müsait* olmasıdır. Bir diğer şart da yerleştiği yerde, özellikle bir HAL ile yüklenmesidir. Başka bir deyişle bir AÖ, kendisine bir başka yerde boş alan açıldığında ve o boş alana yerleşip HAL yüklenebildiğinde doğru bir hareket yapmış olur. Aksi halde dilbilgisel olarak yanlış bir dizge kurmuş olur.

¹² Haegeman, age., s. 69

¹³ Haegeman, age., s. 164

¹⁴ N.E. Uzun, age., s. 113

¹⁵ Haegeman, age., s. 189, s. 306. Ayrıca bütün AÖ taşınımının nedeni, nasılı ve diğer bütün özellikleri için bkz., s. 314

Bütün bunları belirttikten sonra şimdi cümle (9) daki çekimli yapıya bir bakabiliriz.

(9) Almas kitaptı jazdı.

Bu cümle YBK'nin gerektirdiği bütün kurallara uymaktadır. Cümle çekimli bir fiilin altında ikili öbek yapı ile dallanmakta, AÖ ve FÖ'de iki dala ayrılmaktadır. FÖ'nün altında yer alan nesne (kitap) fiilin yönetimi altında BELÝRTME HAL ile yüklenmekte, KONU ROLü yüklenerek yapıyı tamamlamaktadır. GYI'nin bir şartı olarak, bir özneye sahiptir ve bu özne YALIN HAL ile yüklenmiştir. Kısaca, bu basit yapıli çekimli yapı, anlamlı bir cümle olarak kullanıma girmiştir. Şimdi cümlenin bir başka görünümü olan cümle (10)'a bakalım.

(10) kitap jazıldı.

Klasik bir yaklaşım ile söylersek, bu cümle edilgen çatılı bir cümledir ve cümlenin yüklemi, edilgenleştirme ekini alarak dönüşmüştür. Ayrıca *kitap* nesnesi de sözde özne görevini üstlenmiştir. Buraya kadar söylenenler tümüyle doğrudur ve konuyu kısaca izah etmektedir. Ancak bizim sorumuz ya da sorunumuz buradan itibaren başlamaktadır. Tasvir doğru iken, nedenleri ve nasılları konusunda, klasik çalışmalar, tatmin edici bir açıklama yapmamaktadırlar. Zeynep Korkmaz'ın fiil çatıları ile ilgili ileri sürdüğü görüşler, kısmen de olsa ad öbeği taşınımı ve fiilin nesne ve özne alıp almaması konusunda tatmin edici bilgi vermektedir. Ancak yine de yönetim ve bağlama ilkelerine dikkat çekilmemektedir. Korkmaz kısaca şunları dile getirir: "Yalnız şu var ki, etken fiilin nesnesi edilgen çatıda bir özne görüntüsüne girmiştir. Söz gelişi, *okul kitapları incelendi*, cümlesindeki *okul kitapları* isim tamlaması, *incelendi* fiilinden etkilenmiş ve etken çatıda cümlenin nesnesi iken edilgen çatıda özne durumuna geçmiştir."¹⁶ Korkmaz etken yapıda nesne iken edilgen yapıda özne durumuna geçen ad öbeğinden bahsetmekle birlikte, bunun bir taşınım ve dönüşüm sonucu gerçekleşip gerçekleşmediği ve bu işlev değiştirmenin nedenleri, nasılları ve şartları üzerinde durmamıştır. Korkmaz devamla; "Konuya cümledeki yüklem özne ilişkisi açısından bakıldığında edilgen çatıda yüklem etkisinde kalan özne, görünmezdeki özne değil, görünürdeki öznedir. Bu bakımdan edilgen çatıyı öznenin, yüklem gösterdiği oluş ve kılışın yani yapılan işin etkisinde kaldığını gösteren bir çatı türü olarak tanımlamak gerekiyor." demektedir. Bu yaklaşım sözde özneyi ve asıl özneyi ayırmak bakımından önemli olmakla birlikte, özne yüklem ilişkisi yönünden eksik kalmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, özne yüklem doğrudan etkisi altına hiç bir zaman girmez. Yani, öznenin yöneticisi yüklem değildir. Eğer, özne, *tarafından* edatıyla cümlede yerini alırsa, bu durumda öznenin yöneticisi fiilin kendisi değil, *tarafından* edatı olur. *Araba hırsız tarafından çalındı* gibi bir cümlede, *hırsız* gerçek özne olmakla birlikte *yöneticisi* fiil değildir. Bu pozisyonda fiil, *hırsız* ad öbeğine ne HAL yükleyebilir ne de KONU ROLü yükleyebilir. Bunun gerekçelerini daha açık bir şekilde aşağıda göstereceğiz.

Böylesine önemli bir yapının bir iki kural tespiti ile geçiştirilmemesi gereklidir. Dilin bir sistem olduğunu, dizgelerden oluştuğunu, dizgenin de kural demek olduğunu yukarıda belirtmiştik. Sistemi olan bir oluşumun, bu sistemi oluştururken uyduğu kuralları ve yönetmeleri tespit etmemiz gerekmektedir. Buna göre ilk ileri süreceğimiz görüş Chomsky'nin iki düzeyli temsil (two levels of representation) görüşüdür.

Dil ya da diller, bütün cümlesel (ya da öbekselle) oluşumlarını, önce derin yapıda şekillendirir. Derin Yapı'da soyut olarak bir dizilişe tabi olan dizgeler, Yüzey Yapı'da kullanıma girmeden önce bir takım dönüşümlere uğrar demiştik. Buna göre yapacağımız ilk tespit, cümle (10)'un cümle (9)'dan türemiş bir Yüzey Yapı olduğudur. Yani, dil ya da insan beyni, her yapıyı, yüzeyde hiç yoktan oluşturmaz, aksine derinde ürettiği yapıları dönüştürerek yüzeyde kullanıma sokarlar. O halde bu nasıl gerçekleşmektedir? Chomsky'nin alfa taşınımı (move α) dediği kuralı burada işletiyoruz ve derin yapıda (burada olumlu basit *Almas kitaptı jazdı* cümlesi) aktif olan cümleyi dönüştürerek edilgen hale getiriyoruz. Bu olay iki aşamada gerçekleşiyor: Biri yüklem morfolojisini etkileyen bir dönüşüm;

¹⁶ Zeynep KORKMAZ, (2003) "Türkiye Türkçesinde Fiil Çatısı Üzerine Görüşler", TDAY Belleted 2001 I-II, Ank, s. 197

diğeri, cümlenin oluşumunu etkileyen dönüşümdür. Birincisinde edilgen çatı yapma eki olan -(ı)l eki fiilin etken halden edilgen hale geçmesini sağlıyor, ikincisinde cümlenin üyelerinde zorunlu birtakım yerdeğiştirmeler oluyor ve neticede yeniden bir görev dağılımı yapılıyor.

Cümle (9)'da, yüklem iç yapısı gereği bir nesne gerektirirken ve bu nesneyi yöneterek BELİRTME HAL ile yüklerken, çekimin kendisi (zaman ve kişi olgusu) de özne olan *Almas* AÖ'ye, KILICI rolünü yüklemektedir. Oysa cümle (10)'da durum hiç de böyle değildir. Derin yapıda oluşum esnasında özne silinirken veya taşınırken, cümle (10)'un görünümü ilk önce şu şekilde olur.

(11) ___(b)___ kitap-tı jazıldı. (Derin Yapı)

-tı eki burada iyelik işlevinde kullanılmamıştır. Burada *kitap* ad öbeği, henüz nesne konumunda olduğu için belirtili nesne eki olan -tı ekini derin yapıda muhafaza etmektedir. Görüldüğü gibi, *özne pozisyonu* boş bırakılırken (alt çizgi ile temsil edilmiş ve (b) harfi ile sembilize edilmiştir) FÖ'nün içi doludur (*kitap* nesnesi henüz yerini terk etmemiştir) ve edilgen çatılı fiil nesne almış bir konumda gözükmemektedir. Oysa edilgen çatılı bir fiilin KONU ya da ETKİLENEN ROLünü yüklenmiş içsel bir üye barındırması mümkün değildir. Klasik bir ifade ile, *kitap* sözde özne olarak görev alır demek bu durumu yeterince izah etmez. Nesne görevindeki *kitap*, FÖ'nün yönetimi altındadır ve BELİRTME HAL ile yüklü olarak yer almaya devam etmektedir. İç yapısı itibarıyla nesne alamayan edilgen fiil, emrinde nesne barındıramadığı gibi, onu yönetemez de. O halde şöyle bir dönüşüm yapsak olayı aydınlatılabilir miyiz? Tabii bunu YBK çerçevesinde sorgulayacağız. Cümle (12)'ye bakalım.

(12) ___(b)___ kitap-Ø jazıldı. (Derin Yapı)

özne pozisyonu nesne pozisyonu yüklem pozisyonu

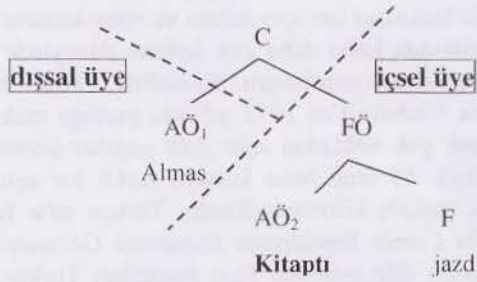
Görünüşte sorun çözülmüş gibidir. Yani derin yapıda, BELİRTME HAL ile yüklenip -tı ekini almış olan nesne, *kitap*, YALIN HAL ile yüklenerek -tı ekini bırakmış ve doğru bir kullanıma sahip olmuş gibidir. Derin yapıda dönüşümün henüz tamamlanmadığı bu aşamada, sorunu aslında henüz çözmüş değiliz. Sorunu çözülmüş kabul etmiş olsak, yukarıda tespit ettiğimiz ve bize YBK'nin dikte ettiği kuralları ihlal etmiş oluruz. Kuralları kısaca hatırlarsak konu daha iyi anlaşılacaktır. Birinci olarak, fiil, yönetimi altındaki bir üyeye YALIN HAL yükleyemez. İkincisi, fiilin yönetimi altındaki üyeler EDİCİ/KILICI ROLünü yüklenemezler. Üçüncü olarak, yüklem, özne pozisyonunu yönetemez. GYİ'ye göre ise cümle öznesiz olamazdı. Bu durumda, herhangi bir üye hem fiilin yönetimi altında kalıp, hem de cümlenin öznesi görevini üstlenemez. Yukarıda *ikili öbek yapı kuramında*, cümlenin baştan AÖ (özne) ve FÖ (yüklem, nesne, tümleç)'ten oluştuğunu belirtmiştik. Burada ise özne pozisyonu gerçek özne olan *Almas* tarafından boşlatılmış ve henüz yeri doldurulmamıştır. Fiilin yönetimindeki nesne ise olduğu yerde YALIN HAL yüklenmiş gibi durmaktadır. Eğer biz, cümle (12)'yi doğru olarak sayarsak yukarıdaki bütün kuralları ihlal etmiş oluruz. O halde çözüm nedir? Çözüm, Chomsky'nin *alfa taşıma ilkesine* dayanır. Bu kuralda *yönetim ve bağlama ilkeleri ihlal edilmediği sürece bir ögeyi başka bir yere taşı* denmektedir. Buna göre YALIN HAL ile yüklenmesi ve özne pozisyonunu doldurması için nesne görevinde bulunan içsel üye, *kitap*, fiilin yönetimi altından kurtulmakta ve taşınarak özne pozisyonunu doldurmaktadır. Özne pozisyonu YALIN HAL ile daha önce yüklendiği için *kitap*, BELİRTME HAL yüklenmeyi bırakmakta ve edilgen çatının çekiminin (zaman-şahıs-sayı) yönetimi altına girmekte ve GYİ gereği cümleyi özneli hale getirmektedir. Yalnız burada unutulmaması gereken bir nokta vardır. Yukarıda, KONU ROLü (Thematic Role) kuralını dile getirirken her üye mutlaka bir ROL ile yüklenmelidir demiştik. Bu yüklenme ise özne pozisyonunda KILICI ROLü (agent) idi. Edilgen yapılar, edilgen çatılı fiil, özne pozisyonuna taşınmış olan nesneye KILICI rolünü yükleyemez. Bu nedenle, aktif cümlede KONU ROLü yüklenen nesne, edilgen cümlede de bu rolü yüklenmeye devam eder. Peki bu nasıl olur? Bunu da *iz kuramı* (trace theory) ile açıklayabiliriz. Yukarıda taşınan bir üye geride bir boşluk bırakır demiştik. Bu boşluk, taşınma sonucunda gerçekleştiği için taşınan üyenin izini taşır. Biz bunu Türkçe iz kelimesinin baş harfi olan (i) ile sembolize edebiliriz. Taşınım sonucunda, taşınan üye (öncül üye) ile geride kalan boşluk arasında bir

zincir oluşur demiştik. Bu zincirin ayağını üyenin asıl yeri, yani boşluk; başını da öncül üyenin, yani taşınan üyenin bizzat kendisi oluşturur. Bu durumda YBK, ROLü, edilgen yapıli dizgelerde taşınan üyeye (AÖ) değil de, bu üyenin geride bıraktığı boşluğa yükler ve bu boşluk derin yapıda hangi ROL ile yüklenmişse o ROLü devam ettirirerek KONU ROLü kuralını ihlal etmemiş olur. Bu durum HAL YÜKLEME'de değişmekte ve taşınan üye özne pozisyonunda mutlak surette öznenin almakta olduğu HAL ile yüklenmektedir. Buna göre ağaç dallanması yöntemi ile olayı daha açık görebiliriz.

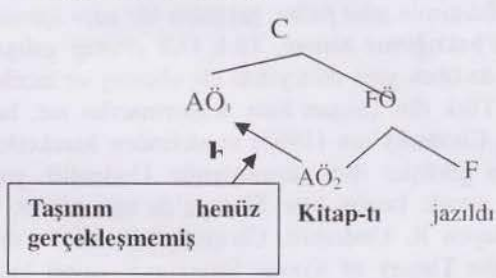
(9) Almas kitaptı jazdı (etken çatı)

(10) kitap jazıldı (edilgen çatı)

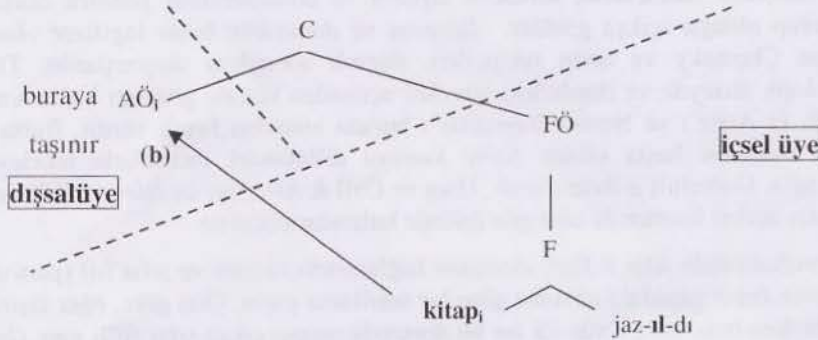
Figür V [+etken]

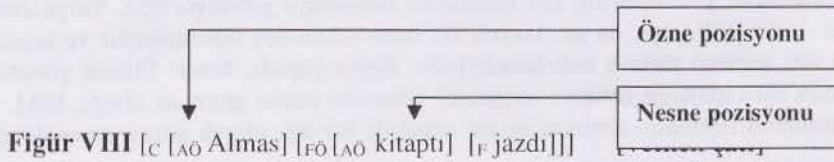
Figür VI [- a taşı]

Figür VII [+ a taşınımı, + edilgen çatı]

Ağaç yöntemi ile gösterdiğimiz bu taşınım ve dönüşümü, köşeli parantez yöntemi ile de gösterebiliriz. Buna göre derin yapıdan yüzey yapıya doğru şöyle bir hareket sözkonusudu.

Figür IX [C_(b)_[FÖ [AÖ kitaptı] [F jazıldı]]] (derin yapı: taşınımın ve dönüşümün başladığı safha)

Figür IX'da görüldüğü gibi, AÖ *kitap*, nesne pozisyonundan ayrılır ve asıl özne tarafından geride bırakılmış olan özne pozisyonuna yerleşmek üzere taşınır. Bu aşamada özne pozisyonu henüz boştur.

zincir-bağ

Figür X [_c [AÖ kitap-ø_i] [FÖ [AÖ ___(b)_i] [F jazıldı]]]

Figür X'da görüldüğü gibi, nesne pozisyonunu terkeden AÖ, *kitap*, özne pozisyonuna yerleşir ve BELİRTME HAL, yerine YALIN HAL ile yüklenir.

Chomsky'nin taşınım-dönüşüm modelinin uygulanabildiği bir diğer önemli yapı da *Sıfat Fiilli Yan Cümledir*. Türk Dili'nde, fiilin morfolojisinde meydana getirilen birtakım değişiklikler neticesinde oluştuğunu bildiğimiz *sıfat fiiller*, gerçekte bir yapı içerisinde buldukları için anlam ve işlev kazanırlar. Bu bağlamda baktığımız zaman, Türk Dili gramer çalışmalarında konu daha çok kelime düzeyinde ve sınırlı olarak da öbek yapı düzeyinde ele alınmış ve inceleme konusu yapılmıştır, diyebiliriz. Öteden beri yurt dışında Türk dili çalışan bazı araştırmacılar ise, başta Underhill'in 1972 yılında yazdığı makale olmak üzere, Chomsky'nin (1965) modelinden hareketle pek çok noktadan *sıfat fiilli yapılar* üzerinde farklı ve yeni görüşler ileri sürmüşlerdir. Underhill, yaklaşık 35 sene önce konuya farklı bir açıdan yaklaşmıştır; ancak, bugün bile Türkiye'de tam olarak bu makale bilinmemektedir. Türkçe sıfat fiilli yapıları inceleyen R. Underhill, Chomsky'nin 1965 yılında *Cümle Yapılarının Kuramsal Görünüşleri* (Aspects of the Theory of Syntax Structures) isimli kitabında dile getirdiği bazı modelleri Türkçe'ye uyarlayarak sıfat fiilli, *bir yapı içerisinde* incelemiştir. Türkçe sıfat fiilli yapılar üzerine yazılmış olan iki önemli kitaptan biri Goefry Haig, diğeri de Fatma Erkman Ekerson ve Şeyda Özil'e aittir. Türk dili gramer kitaplarında sınırlı olarak incelenen ve daha çok morfolojik düzeyde ele alınan sıfat fiil, derin yapı ve yüzey yapı gerçeğinden hareketle incelenirse, birtakım taşınım ve dönüşümlerin yeniden oluşum üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu açıkça görülür. *Taşınım ve dönüşümü* başta İngilizce olmak üzere, bazı dillere uygulayan Chomsky ve onun takipçileri, önemli sonuçlara ulaşmışlardır. Türk Dili'ndeki sıfat fiilleri, morfolojik düzeyde ve cümledeki işlevleri açısından kelime grupları bağlamında inceleyen Kemal Eraslan'ı, B. G. Atsız'ı ve Nesrin Bayraktar'ı burada anmakta fayda vardır. Bununla birlikte, burada Underhill'in makalesi başta olmak üzere konuyu dilbilimsel metodlarla inceleyen çalışmalara daha çok dayanacağız. Underhill'e ilave olarak, Haig ve Özil & Akerson'un *İşlevsel Dilbilgisi* yöntemiyle yapıya yönelik bakış açıları kısmen de olsa göz önünde bulundurulacaktır.

Underhill, sözkonusu makalesinde sıfat fiilleri *sözdizimi* bağlamında inceler ve sıfat fiil (partisip) tarafından nitelenen ad öbeğinin derin yapıdaki işlevine göre bir sınıflama yapar. Ona göre, eğer taşınan ad öbeği (baş ad) derin yapıda iken özne görevinde idi ise bu durumda ortaya çıkan sıfat fiilli yapı *Özne Sıfat Fiilli Yapıdır* (Subject Participle), eğer taşınan ve sıfat fiilin sağına yerleşerek nitelenen baş ad derin yapıda iken nesne özne değilse başka bir unsur idi ise ortaya çıkan yapı *Nesne Sıfat Fiilli Yapıdır* (Subject Participle).¹⁷ Başta Hankamer & Knecht¹⁸ olmak üzere, Müşerref Dede¹⁹ gibi araştırmacılar onun bu şekilde yapmış olduğu sınıflamayı ve tanımlamayı kabul etmekle birlikte, çekincelerini ve itirazlarını da dile getiren makaleleler yazmışlardır. Biz burada bu tartışmaya girmeyeceğiz. Vurgulamak istediğimiz nokta şudur: Her sıfat fiilli yapı, en az, *kuralh iki basit cümleden* türemektedir ve taşınım sonucunda taşınan üye (baş ad) yapının türünü belirlemektedir. Derin yapıda, kendi fiilinin yönetimi altında iken taşınım sonucunda üst cümlelerin (matrix sentence) yönetimi altına giren ad öbeği, HAL ve KONU ROLü'nü yine üst cümlelerin fiilinden almakta ve üst cümlede bir öge olarak görev yapmaktadır.

¹⁷ Robert Underhill (1972), "Turkish Participle", *Linguistic Inquiry*, Vol. III November, Cambridge & Massacht, s. 88

¹⁸ Jorge Hankamer & Laura Knecht (1976), "The Role of the Subject/ Non-Subject Distinction in Determining the Choice of Relative Clause Participle in Turkish", in *Harvard Studies in Syntax and Semantics*, V. II, (ed) J. Aissen and J. Hankamer.

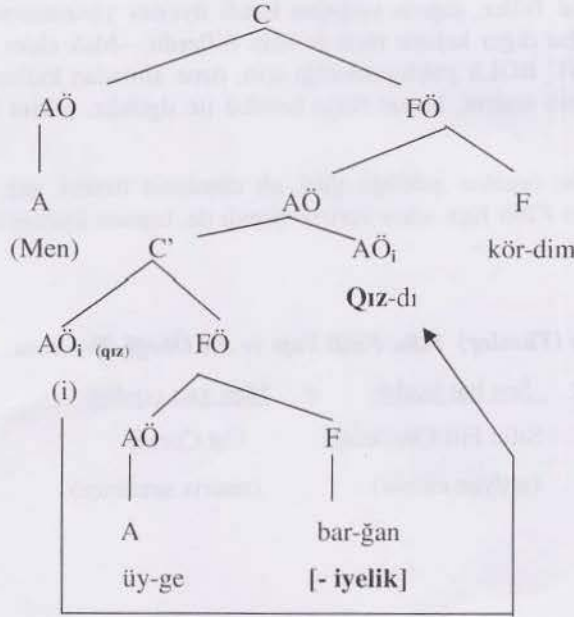
¹⁹ Müşerref Dede (1978), "Why Should Turkish Relativization Distinguish Between Subject and Non-Subject Head Nouns?", *Proceedings of the 4th Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Societ.*, Feb. 18-20.

Sıfat Fiilli Yapıları İşlevselci Gramer (Functionalist Grammar) metotlarıyla inceleyen Goefry Haig ve Ş. Özil & F. E. Akerson, sıfat fiillerin ve sıfat fiilli yapıların öbek yapıda, cümle içerisinde yüklenmiş olduğu görevler başta olmak üzere, Chomsky'nin kuramlarından da büyük ölçüde faydalanmışlar ve sıfat fiilli yapılara işlevlerine ve oluşumlarına göre yeni isimler vererek sınıflamalar yapmışlardır. Burada bu çalışmalar hakkında daha fazla bilgi vermek konumuzun dışında olduğu için, şimdilik bu kadarla yetinelim.

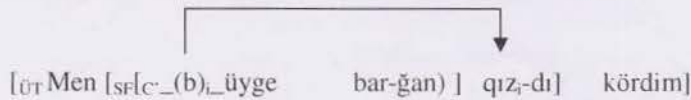
Yukarıda dile getirdiğimiz kuralların ışığında basit şekli ile bir sıfat fiilli yan cümlecüğün nasıl ve hangi unsurlardan oluştuğunu, ağaç modelini kullanarak, açık bir şekilde görebiliriz. Kazak Türkçesi'nden şöyle bir cümle alalım.²⁰

Figür XI Kazak Türkçesi'nde *Özne Sıfat Fiilli Yapı ve Ad Öbeği taşınımı*

(Men) üyge barğan **qızdı** kördim < **Qız** üyge bardı + Men **qızdı** kördim
 Özne Sıfat Fiilli Yapı Sıfat Fiil Cümlecüğü Üst Cümle
 (alt/yan cümle) (matrix sentence)

Dikkat edilirse, **qız** öznesinin, kendi yüklemine (bar-dı) sağına yerleştiği görülür.

Yukarıda göldüğü gibi bir sıfat fiilli yapı, iki basit kurallı cümleden oluşmaktadır. Taşınım ve dönüşümler sonucunda, yan cümlelerin derin yapıda öznesi olan **qız** ad öbeği, yüzey yapıda kullanıma

²⁰ ÜC, temel cümleyi; SF, sıfat fiil cümlecüğünü ve C', alt cümleyi (sıfat fiili oluşturan yardımcı cümleyi) ifade eder.

girerken taşınarak kendi fiilinin, *bar-*, sağına yerleşmiştir. Bu süreçte kendi fiili de dönüşerek şahıs, sayı ve kısmen de olsa zaman özelliğini kaybederek isimleşmiş ve sıfat fiil olmuştur. Alt cümlede kendi yeri olan özne pozisyonunu boşalttığı için geride bir *iz* bırakmıştır ve bu izle (boşluk) *zincir* yardımıyla bir bağ kurmuştur.²¹ Birbirine zincir ile bağlı olan iki unsurun aynı unsur olduğunu göstermek için YBK *eş codlama* (coindexation) yönetimini kullanır. Taşınan üye ve geride bıraktığı boşluğun birbirine bağlı olduğunu biz burada *işaret* kelimesinin baş harfi olan *i* ile gösteriyoruz. Hemen sağında küçük punto ile yazılmış *i* harfine sahip olan üyeler veya unsurlar temelde aynı unsurlardır. Anafor (Anaphora) konusuna burada girmedığımız için bu konuyu ayrıntısı ile tartışmayacağız, ama bilinmesi gereken noktaların da aydınlatılması lazımdır. Yukarıda görüldüğü gibi taşınan AÖ'nün geride bıraktığı yer ile bizzat kendisi arasında aynılık sözkonusu olduğu için her ikisini de *i* ile işaretledik. Ağaç modelinde ve köşeli parantez yönteminde, taşınımın yönünü de *ok* ile gösteririz. Yani cümlelerin başında bulunan özne, cümlelerin sonuna doğru kaymış ve kendi fiilini solunda bırakarak üst cümleye yerleşmiştir. Bu nedenle Türk Dili'ni, *baş adı sonlayan diller* (head final) arasına dahil ediyoruz. İngilizce gibi baş adı sıfat fiilden önceye getiren dillere de *baş adı önceleyen diller* (head initial) adını veriyoruz.²² Alt cümlelerin öznesi iken taşıyıp, üst cümlelerin bir ögesi durumuna gelen ad öbeği, kendi fiilinin yönetiminden çıkmış olur. Nitekim, yukarıda da vurguladığımız gibi, fiilin çekimi de (zaman, sayı ve şahıs) yönetici olarak görev yapıyordu. Eğer biz fiilin çekimini değiştirir ve zaman, sayı ve şahıs özelliğini ortadan kaldırırsak yönetici olma yeteneğini büyük ölçüde yitirir. Bu yüzden sıfat fiiller, sağına yerleşen kendi üyesini yönetememektedir. Çekimli olmadığı için öznesini yönetemeyen bir diğer kelime türü de isim fiillerdir. –Mak ekini alarak kullanılan bir isim fiil, öznesine HAL ve KONU ROLü yükleyemediği için, özne almadan kullanılır. Yücel üyeye HAL ve KONU ROLü yüklenmesinin nedeni, bizzat fiilin kendisi ile ilgilidir, çekim bu anlamda içsel üyeyi yönetemez.

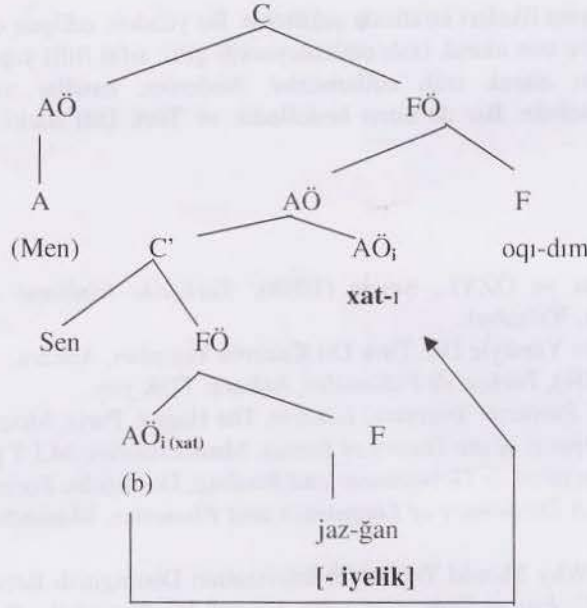
Sonuç olarak, *taşınan üye* bu örnekte göldüğü gibi, alt cümlelerin öznesi *qız*, olduğu için bu şekilde oluşmuş bir yapıya *Özne Sıfat Fiilli Yapı* adını veririz. Şimdi de, taşınan üyenin özne olmadığı bir başka sıfat fiilli yapıyı inceleyebiliriz.

Figür XI Kazak Türkçesi'nde Nesne (Tümleç) Sıfat Fiilli Yapı ve Ad Öbeği Taşınımı

(Men) sen jazğan xatı oqıdım	<	Sen hat jazdıñ	+	Men xatı oqıdım
Özne Sıfat Fiilli Yapı		Sıfat Fiil Cümleciği		Üst Cümle
		(alt/yan cümle)		(matrix sentence)

²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz., Haegeman, age., s. 59

²² Dünya dillerindeki sıfat fiilli cümlelerin yapısı, oluşumu ve çeşitleri konusunda en kapsamlı ve doyurucu çalışmayı Christian Lehmann yapmıştır. Sıfat fiilin evrensel tipolojisi için bakz., Christian Lehmann (1986). "On the Typology of relative clauses", *Linguistics*, V. 24, pp. 663-680.

Dikkat edilirse, **xat** nesnesi, kendi yüklemine (jaz-dı) sağına yerleşiyor.

Yukarıda, figür XI'deki, *Özne Sıfat Fiilli Yapı*'yi izah ederken, TDDB ve YBK'nin yöntem ve izah yollarını da gösterdik. Figür XII'nin, figür XI'den farkı, derin yapıdaki alt cümlenin taşınan unsurudur. Yukarıda, alt cümlenin *öznesi* taşınırken, burada alt cümlenin *nesnesi*, **xat**, taşınarak kendi fiilinin sağına yerleşmiş ve üst cümlenin fiilinin benzer şekilde yönetimi altına girmiştir. Böyle olunca da taşınan AÖ'nün işlevi gereği, *Nesne Sıfat Fiilli Yapı*'yı oluşturmuştur. Bu noktada dikkat etmemiz gereken bir husus daha söz konusudur. Türkiye Türkçesi ile Kazak Türkçesi'ni kıyasladığımızda, Kazak Türkçesi'nde, Nesne Sıfat Fiilli Yapı'nın **-GAN** sıfat fiil eki ile üretilmiş olduğunu görürüz. Türkiye Türkçesi'nde ise bu **-DİK**'li bir yapı olarak karşımıza çıkar ve iyelik ekini alarak kullanıma girer. Bu cümlenin, Türkiye Türkçesi'ndeki karşılığı *senin yaz-dığ-ın* şeklindedir ve **-dik** eki **-m** iyelik ekini almıştır. Bu da tamlayan olarak kullanılan önceki unsurda yer alan **-nm** ilgi ekinin yönetimi sayesinde gerçekleşir. Kazak Türkçesi'nde, *Özne Sıfat Fiil* ve *Nesne Sıfat Fiil* eki bağlamında baktığımızda, bir nötrleşme olduğunu görüyoruz. Yani Türkiye Türkçesi'ndeki **-An** ve **-DİK** eklerindeki ayırıma karşı, Kazak Türkçesi'nde sadece **-GAN** mevcuttur.

Sonuç

Türk Dili incelemelerinde modern dilbilim kuramlarından azami ölçüde faydalanılması gereğini vurgulayan bu çalışma göstermiştir ki, Türk Dili de diğer diller gibi çift düzlemli bir yapıya sahiptir. Edilgen oluşumlarda ve sıfat fiilli yapılarda görüldüğü gibi, birtakım taşınım ve dönüşümler neticesinde yeni yapılar üretilmektedir. Türk Dili incelemelerinde, derin yapıdan yüzey yapıya geçiş göz önüne alınmadan, sınırlı sayıdaki dil malzemesinden sınırsız sayıda yapının nasıl oluştuğu izah edilemez. Saussure'un ve Chomsky'nin dile getirdiği gibi, dil bir sisteme sahiptir ve bu sistem rastgele oluşmamıştır. Dilbilimcilerin gayesi bu oluşumun sırrını çözmektir. Tesadüfün olmadığı yerde kurallar

vardır ve kurallar yönetim ve bağlama ilkeleri etrafında şekillenir. Bu yüzden, edilgen oluşumlar, sadece, sözde özne ve edilgen fiil çatıları ile tam olarak izah edilemeyeceği gibi; sıfat fiilli yapılar da taşınım ve dönüşüm göz ardı edilerek, tam olarak izah edilemezler. Nedenler, nasıllar ve süreç etrafınca tartışıldıktan sonra sonuca gidilmelidir. Biz de bunu hedefledik ve Türk Dili'ndeki mutlak taşınımın örneklerini sunduk.

Kaynaklar

- AKERSON, Fatma Erkma ve ÖZYİL, Şeyda (1998), *Türkçede Niteleme Sıfat Ýşlevli Yan Tümceler*, Simurg Yayınları, Ýstanbul..
- AKSAN, Doğan (1990), *Her Yönüyle Dil*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara,
- BAYRAKTAR, Nesrin (2004), *Türkçe'de Fiilimsiler*, Ankara: TDK yay.
- CHOMSKY, Noam (1957), *Syntactic Structure*, London, The Hague, Paris: Mouton & Co.
- _____. (1965), *Aspects of the Theory of Syntax*, Massachusetts: M.I.T press.
- _____. (1981), *Lectures on Government and Binding*, Dordrecht: Foris.
- CRYSTAL, David (1992), *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, Massachusetts: Blackwell Publish.
- DEDE, Müşerref (1978), "Why Should Turkish Relativization Distinguish Between Subject and Non-Subject Head Nouns?", *Proceedings of the 4th Annual Meeting of the Berkley Linguistics Society*, February 18-20, pp. 67-78.
- ELDEMİR, Aysu (1980), "Saussur'den Sonra Yapısal Dilbilimde Sözdizimi Konusundaki Tutumlar, Yöntemler ve Üretimci Dilbilgisinde Chomsky", *Dilbilim ve Dilbilgisi Konuşmaları*, Ankara, TDK yay.
- ERASLAN, Kemal (1980), *Eski Türkçe'de İsim-Filler*, İstanbul: İÜEF yay.
- GÖKTAĞ, Bilgehan Atsız (1993), *Oğuz Grubu Türk Şivelerinde Sıfat-Filler*, yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi .
- HAEGEMAN, Liliane (1994), *Introduction to Government and Binding Theory*, 2nd Ed., Oxford & Cambridge: Blackwell Publish.
- HAIG, Goeffry (1998), *Relative Constructions in Turkish*, Harrassowitz Verlag: Wiesbaden.
- HANKHAMER, Jorge and KNECHT, Laura (1976), "The Role of Subject/Non-Subject Distinction in Determining the Choice of relative clause Participle in Turkish", in *Harvard Studies in Syntax and Semantics*, V. II, (ed) J. Aissen and J. Hankamer.
- KARABULUT, Ferhat (2003), *Relative Clause Constructions In Kazakh*, University of Wisconsin, unpublished Ph.D. Dissertation.
- KOÇ, Sabri (1978-1979), "Türkçe'de Tümceler Adlandırılmasında Dönüşümlü-Üretken Yaklaşım", TDAY Ank.
- KORKMAZ, Zeynep (2003), "Türkiye Türkçesi'nde Fiil Çatısı Üzerine Görüşler" , TDAY Belleten 2001 I-II, Ankara.. S.193-199.
- LEHMANN, (1986). "On the Typology of relative clauses", *Linguistics*, V. 24, pp. 663-680.
- SAUSSURE, Ferdinand De, (1997), *Course in General Linguistics* (orijinali :Cours de Linuistique Generale, C. Bally & A. Sechehaye, 1913), Roya Harris, Open Court Classics Press, Chicago.
- SEZER, Ayhan (1978-1979), "Üretimsel Dönüşümlü Dilbilgisi'nin Türkçe'ye Uygulanması Üzerine Bir Gözlem", TDAY Ank.
- TRASK, R.L. (1999), *Key Concepts in Language and Linguistics*, London & New York: Routledge.
- UNDERHILL, Robert (1972), "Turkish Participle", *Linguistic Inquiry*, Vol.III November, Cambridge &Massatch.
- UZUN, Nadir Engin (2000), *Anaçizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*, İstanbul: Multilingual.